

ברכה דלמצקי-פישלר

"מי שאינו עולה לארץ משתכח ונשכח":

מגילויי לשון ספרותית חיה*

"חוק האיברים הגדלים והולכים" (רוזן תשט"ז: 292), או "כל הקצר קודם", הוא חוק רטורי ידוע שנחקר ותועד.¹ היחידה הקטנה ביותר שהוא חל עליה היא הצמד (בינום) מסוג "שניים שהם אחד" (הַקְּזָאָדִים), ובסדר הרכיבים שהוא מכתיב מקובל ליחס לרכיב הארוך (הגדול, הכבד) תכונות של הדגשה והעצמה (אינטנסיפיקציה) ותוספת משקל לרכיב הראשון הקצר (הקל, הקטן) ממנו.² בצד תיאור התופעה (בעיקר במקורות הקלטיים) נמנו במחקר גם סטיות והפרות ונמצאו להם סיבות וטעמים.³ רשימה זו תוסיף לדיון עוד הפרה אחת של החוק – הפרה שאירעה כתוצאה מעירוב רטוריקה ודקדוק. התופעה נבדקה בספרות העת החדשה, וחלק מן הדוגמאות נמצאו אנב עבודה על הקורפוס שעובד במפעל המילון ההיסטורי.

א. כוחו של חוק

לשונו של הסופר המאוחר שהמקורות הקלטיים פתוחים לפנינו עומדת בין שני כוחות מתנגדים זה לזה: הרגל הלשון מזה ומסורת ותיקוי מזה, כלומר, הכלל האוניברסלי של "קדימות הקצר" מזה והנאמנות לסדר הכתובים כפי שהוא מזה. תוצאה גלויה של העימות הזו היא 'תיקון המקרא'. כאשר בא הסופר לשבץ בלשונו צמד שסדרו יורד והארוך קודם לקצר (כגון **תאניה ואניה, הפלא ופלא** ודומיהם) הוא נרתם להחזיר את הסדר העולה – הוא 'הסדר הטוב' – על כנו. לדוגמה:⁴

א. לא יאומן כי יסופר היותו **פלא והפלא** מחיות קטנות כזאת לעשות מעשי אומן גדול (ברוך לינדא, ראשית לימודים, א, תקמ"ט, דף 39, עמ' 2; בישעיהו כט יד: "הפלא ופלא").

ב. הלא אדני בן נדיבים ובתי **דלה ועניה** (אברהם מאפו, אהבת ציון, תר"ג, עמ' 151; בצפניה ג יב: "עם עני ודלי").⁵

- ג. כל איש אירופה השומע **האניה והתאניה** ההיא תצילנה שתי אזניו (ש"י אברמוביץ, *תולדות הטבע*, א, תרכ"ב, עמ' 163; בישעיהו כט ב: "תאניה ואניה")
 ד. ובהיותו שליו ושלאנן לא יעלה מתוכם כל ריח רע (שם, עמ' 331; 6 באיוב כא כג: "כולו שלאנן ושליו").
 ה. הגרונות טרודים, מהגים ומצפצפים ומזמרים (מנדלי מוכר ספרים, *בעמק הבכא*, תרנ"ו, עמ' קסא, טור 1; 7 בישעיהו ח יט: "המצפצפים והמהגים")⁸.

ויש מן הצירופים הסוטים שחורגים מחד-פעמיותם ומשתגרים בלשון הכלל. כך התגלגלו הפסוקים המקראיים: "והעלה מן הפחת ילכד בפח" (ירמיהו מח מד), "כל צרוע וכל זבי" (במדבר ה ב), "כי שיח וכי שיג לוי" (מל"א יח כז), "שלמים וכן רבים" (נחום א יב), אל הצירופים המשמשים בלשונו: מן הפח אל הפחת, כל זב ומצורע, שיג ושיח, רבים וכן שלמים.¹⁰

ב. צמדים שווי שורש וכפולי גיזרה

הצמד בנוי על דמיון ועל שוני. את הקשרים בין רכיבי הצמד אפשר לפרוש למן הקצה שבו אין ביניהם כל קשר צורני והם מקיימים שיתוף כלשהו של משמעות בלבד ועד הקצה שבו רכיבי הצמד הם מילים שוות שורש (דוגמת "דבקות ומדובקות", מנדלי, *בעמק הבכא* [תרנ"ח], דביר: ריד, טור 2; "רוגזים ומתרגזים, כועסים ומתכעסים", עגנון, *שירה*, תשל"א: 783) – שהוא אחד מסוגי יכפל הגזירה' (פרונומסיה).¹¹ קרוב מאוד לקצה השני נוכל למצוא גם שיתוף חלקי של צליל: צמדים בעלי רכיבים דומי שורש; מהם שהדמיון שרירותי ומקרי (דוגמת "בלים ומבולעים ומבולבלים", מנדלי, *האבות והבנים* [תרע"ב], דביר: מה, טור 2; "מצומת ומצומצם ומצומק", הזו, *היושבת בגנים* תשי"ד: 6¹²), ומהם שיש בין שורשיהם קשר של תולדה (כמו "דלה ומדולדלה", מנדלי, *בישיבה של מטה* [תרנ"ה], דביר: תלט, טור 2; "מדוכא ומדוכדך", הזו, *היושבת בגנים*, תשי"ד: 76).

רשימה זו עניינה צמדי פעלים שווי שורש בצורת הבינוני¹³ הסוטים מן הכלל יכל הקצר קודם,¹⁴ ונראה שסיבת הסטייה היא התערבותו של מבנה אחר בעל דמיון מקרי וחיצוני לצמד הפרונומסטי. דוגמאות מסיפורי חיים הן:

- ו. מתהלך אתה טעון כקנה-שריפה ומתמקמק ונימוק [...] – איני מתמקמק... (*בישוב של יער*, תר"ץ: 316).
- ז. והיו מתעסקים ועוסקים כאומנים באומנותם ("אש בוערת", אבנים רותחות, תשי"ו: 200).
- ח. התחילו נמשכים ומתהנים ונהנים ("דורות ראשונים", *ריחיים שבורים*, תשי"ב: 12).¹⁵

ומסיפורי ש"י עגנון:

- ט. ולשונה נתונה בין שפתייה כמלקלקת ולוקקת (תמול שלשום, תשי"ו: 126).¹⁶
- י. והיא מלקקת ולוקקת ("האדונית והרוכל", תשי"ג: 91).
- יא. כל תפילה ותפילה [...] מקפצת וקופצת ("סיפור נאה מסידור תפילתי", *בשובה ונחת*, תרצ"ה: קסז).
- יב. וידיו של חנוך מצטננות וצוננות ("אורח נטה ללון", תרצ"ט: המשך 53, טור ב).
- יג. מי שאינו עולה לארץ משתכח ונשכח (שם: המשך 139, טור ד).¹⁷

בשיחה עם מרדכי מישור הביע לפניי את ההשערה שמעורב כאן הצירוף מהלך והולך המשמש במקומות ספורים – אבל מוכרים היטב – בספרות חז"ל: "והיו מלאכי השרת מהלכין והולכין לפניו" (פרקי דר' אליעזר, פרק יא), "לקח את העצים ונתן על גבי יצחק ואת האש ואת המאכלת בידי והיו מהלכין והולכין" (שם, פרק לא). במובאות אלה התיבה הולך היא יסוד דקדוקי המביע המשכיות. הגרעין הסמנטי של הצירוף – מהלך – הוא מקרי בהחלט, ושוויון השורש חסר משמעות ותפקיד.

התמיכה בסברתנו של מרדכי מישור תיעשה בארבע דרכים: תמיכה עקיפה, מניפולציה (פירוק ושחזור), הצגת דוגמה מובהקת, חילופי נוסח ומקבילות טקסטואליות. גם אם כל אחת מהן לבדה אינה מספקת הוכחה מוצקה ונחרצת הרי ככולן כאחת יש כדי הוכחה מצטברת, או לפחות כדי הנחה סבירה.

ג. תמיכה עקיפה

בספר האגדה מביאים ביאליק ורביניצקי מדרש מויקרא רבה (לד, ג). בהערת שוליים למובאה "זה הלל הזקן שבשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמם" הם מבארים: "מוסיף ללכת כמו 'אוכל והולך'" (מעשי חכמים, טז; תשי"ד: קנט).¹⁸ מה ראו ביאליק ורביניצקי הממעטים בפירושים לפרש דווקא צירוף כל כך מוכר? קרוב לוודאי שביאורם בא למנוע הבנת מהלך והולך כצמד נרדפים שווי שורש וללמד שהמילה הולך היא רכיב מילוני קבוע המשמש כפועל עזר ואילו הפעלים שאליהם הוא מתחבר מתחלפים כפעם בפעם (מהלך, אוכל, מספר וכיוצא בהם).

צירופים מחוברים של פועל ופועל עזר (בסדר זה) שכיחים בלשון חז"ל והם חלק מדקדוקו (מישור תשמ"ג: 247-248; אור תשנ"ה: 50). אין להתפלא על שכיחותם גם בלשונם של הזו ועגנון. שימוש לשון זה טבוע בה היטב היטב והם עושים בו שימוש מגוון ביותר (בחלק מן הדוגמאות יותר מפועל עזר אחד):

הולך

יד. הרי היא [הצורה שהצייר מבקש לצייר] מתמתחת והולכת ומתפשטת ועולה נגד

(ומלואה : 620).

טו. פשטו איש את כפו אל הכדים שלפניהם ומתעסקים והולכים (בישוב של יער, תר"ץ: 57).

בא

טז. בא בעל בית האוכל כשהוא מהדס ובא (שירה, תשלי"א : 46).

יז. כאמת מים הבאה מרחוק ומתגברת ובאה (בישוב של יער, תר"ץ: 125).

עומד

יח. אף על פי כן הוא מושפע ועומד (תמול שלשום, תשי"ו : 222).

יט. היאך הם משועבדים והיאך מנוצלים ועומדים (בישוב של יער, תר"ץ: 126).

עולה

כ. וציגרה עבה יושבת לה בפיו והוא מקטר ועולה, מספר והולך (בחנותו של מר לובלין, תשלי"ה : 185).

כא. קלקל המראה ורגש, מטשטש ועולה ("חתן דמיס", תרפ"ט: 154).

מוסיף

כב. אבל אותו ריקא לא הניח ממנו והיה מטרידו ומוסיף ("מעלות ומורדות", אלו ואלו, תשי"ג: קמח).

כג. שוחה וזוקף וזוקף ושוחה והולך [...] ועדיין שוחה ומוסיף (בישוב של יער, תר"ץ: 11).

מושך

כד. והיה מספר ומושך ומספר והולך (שם : 73).

שוהה

כה. יושב כמבוסס וכמתעלף ושוהה (שם : 57).

עושה

כו. ובת צחוק ניאאותה מתפשרת מתוך שפמו ועושה (שם : 197).

שימוש נדיב בצירופי פועלי עזר עשוי להשפיע על סדרם של צמדים, והסדר המקדים את הרכיב הארוך אכן צפוי להתגלות בלשונם של סופרים כהזו ועגנון שסיפוריהם עשירים בצמדים מזה ובצירופי פועל עזר מזה. אבל רק צירוף אחד ומיוחד בכוחו להשפיע במישרין על היפוך סדר הרכיבים דווקא בצמדים פרונומסטים, והוא מהלך והולך, כי רק הוא ממלא את התנאים החיצוניים המתבקשים: רכיבים שווי שורש. בלשון אחר: משום שעל פני השטח הוא עצמו צמד פרונומסטי כמוהם.

ד. פירוק ושחזור

בחינת הצורות המשתנתות בצמדים תסייע להבין את התופעה. אם נפרק את הצמדים לשני מבעים נפרדים נקבל שתי קבוצות. בקבוצה הראשונה הפעולות מתמשכות או חוזרות: אתה מהלך [...] ומתמקמק; וידיו של חנוך מצטננות; מי שאינו עולה לארץ משתכח; כל תפילה ותפילה [...] מקפצת. ואילו בקבוצה השנייה²¹ הפעולות נשלמו או שהן ממוקדות:²² אתה מהלך [...] ונימוק, וידיו של חנוך צוננות, מי שאינו עולה לארץ נשכח, כל תפילה ותפילה [...] קופצת.

אם נשוב ונחבר את התיבות הנפרדות לצמדים בכל סדר שהוא, סביר להניח שהרכיב הראשון יקבע את משמעות הצמד, תהא אשר תהא, והרכיב השני יתמוך בה.²³ אבל אין דומה תמיכתו של הקצר בארוך לתמיכתו של הארוך בקצר. כאשר הקצר – כלומר הפְּרָקְטִי – קודם, הארוך אכן מחזק אותו בכך שהוא מנפח את ממדיו כביכול. לעומת זה כשהקצר מאוחר לארוך אין הוא תורם לגודלו אלא מחזק מרכיב אחר של משמעותו: ההמשכיות.

אפשר לנסח זאת כך: מאחר שמדובר במבנה טאוטולוגי, הרי הרכיב השני אינו מחדש מצד תוכנו ולכן פנוי לתמוך במבנה. לפיכך מן המקום השני בצמד תומך הארוך במבנה ההעצמה, והקצר – במבנה השואב את השראתו מן הדמיון למבנה פועל העזר, ובמיוחד מן הדמיון לצירוף הפרונומסטי מהלך והולך. פירוש סדר הרכיבים צוננות ומצטננות הוא אפוא 'צינה חזקה' ואילו פירוש סדר האיברים מצטננות וצוננות הוא (או בניסוח זהיר: נוטה להיות) 'צינה מתמשכת' (ואין לערב כאן את הריאליה שלפיה צינה מתמשכת היא ממילא צינה חזקה).

ה. דוגמה מובהקת: עולה

פועלי העזר שנמנו למעלה מסמנים המשכיות בפעולה או התמדה במצב. יש מהם העשויים לבוא גם לפני הגרעין הסמנטי, מבלי שייפגע תפקידם הדקדוקי, כגון מוסיף ("והקבצן מוסיף ומהפך בכסף", "והיה העקוב למישר", אלו ואלו, תשי"ג: צו).²⁴ אבל יש מהם שחילוף הסדר משנה את משמעותם ותפקידם. עומד, למשל, כשהוא בא לפני הגרעין הסמנטי הוא מסמן בדרך כלל תחילת פעולה ולא התמדה בה ("מיד עומד וקובע שנה אחת של תפילה", בישוב של יער, תר"ץ: 323).

פועל העזר הולך הוא מן הסוג הראשון: הוא עשוי לבוא בשני המקומות, לפני הגרעין הסמנטי או לאחוריו ("אבל בשאר דברים אין שינוי [...]. כשם שהיה מאיר והולך כך הוא הולך ומאיר", "אור תורה", אלו ואלו, תשי"ג: שפב). ההבדל בין שני מקומותיו של הולך מונח, כידוע, בקורפוס ולא בתפקיד (בנודיד תשלי"א: 503; כהן תשי"ז: 234-235). ביצירתו המוקדמת של מנדלי, למשל, נמצא רק את פועל העזר המקדים (כנהוג במקרא), ואפילו ביצירתו המאוחרת הוא השכיח,

וכניסת הסדר המשנאי ללשונו זהירה ומוגבלת. ואילו אצל עגנון אנחנו מוצאים שאת שכתב תחילה על פי הסדר האופייני למקרא: "חוט של חן הולך ונמשך במעשיהם של ישראל" (עגנון [תרס"ט]) החליף בסדר: "חוט של חן נמשך והולך במעשיהם של ישראל" (אלו ואלו, תשי"ג: תה).²⁵ כשפועל העזר הולך מצטרף לפועל מהלך נשמר כמעט תמיד סדר הרכיבים מהלך והולך, וגם כאשר סדרו מתהפך (מקרה נדיר) משמעותו קיימת ועומדת.²⁶ לא כך נוהג פועל העזר עולה. ראשית, מתקיימים בו שני סדרי הרכיבים כאחד (עולה ומתעלה / מתעלה ועולה) בתפוצה דומה, כמודגם בלשונו של עגנון:

עולה ומתעלה

- כו. שכל מלאך שזכה להיות מן המלאכים שמלוים לו לאדם מישראל בשבת עולה ומתעלה (האש והעצים, תשכ"ב: רסא).
- כח. היה שמואל עולה ומתעלה עד שזכה לנבואה וכל מה שנתנבא נתקיים לפניו מן החומה, תשל"ה: 165).

מתעלה ועולה

- כט. זכה אדם שהצלחה מאירה לו פנים מתעלה ועולה (תמול שלשום, עמ' 103).
- ל. שכל מקום שעושים בו צדקה מתעלה ועולה (אלו ואלו, עמ' שכב).

ושנית: האם אכן שני סדרי הרכיבים זהים בשימושם והם חלופות סגנוניות בלבד? או שמא זכייתו של המלאך והתעלותו (השינוי במעמדו כתגמול) הם אירוע חד פעמי, ואילו אדם שהצלחה מאירה לו פנים מתעלה ומוסיף להתעלות ואינו מפסיק?

כפל התפקידים של עולה – היינו, משמעותו המילונית הבסיסית מזה ותפקידו כפועל עזר מזה – מעמיד את בעיית היחסים בין שני המבנים, הרטורי והדקדוקי, על עיקרה. הנוסחה המובאת כאן מראה כיצד בשאר פעלים (מקפץ, לדוגמה) יש שלוש דרכי צירוף שונות פורמלית זו מזו:

1. קצר+ארוך	----	2. ארוך+קצר	----	3. פועל+פועל-עזר
קופץ ומקפץ	-----	מקפץ וקופץ	-----	מקפץ ועולה
				(ראו מובאה להלן)

ואילו כאשר הגרעין הסמנטי הוא פועל מן השורש על"ה (מתעלה) הסדר היורד מזדהה עם המבנה פועל ופועל עזר:

1. קצר+ארוך	----	2. ארוך+קצר=פועל+פועל-עזר
עולה ומתעלה	-----	מתעלה ועולה

נראה שגם עגנון נבדק מול שתי אפשרויות הפירוש, כפי שאפשר ללמוד הן מן הנוסח הראשון של הסיפור "הנדח" (תרע"ט) הן מתיקוניו המאוחרים (תשי"ג):

לא. ואתה אהבה שנתעוררה התחילה מתעלה ועולה < [...] התחילה עולה ומתעלה (אלו ואלו, תשי"ג: כ).

לב. ההארות מתפשטות והאפלולית נמתקת ומדת היום עולה ומתעלה < הלילה משתלשל מעולם לעולם ומדת יום מתקשטת ועולה (אלו ואלו, תשי"ג: כב; אגב שינוי לקסיקלי).²⁷

עצם הצורך לשנות ולהחליף את סדרם של הצמדים בשני הכיוונים ההפוכים מלמד שעגנון לא ראה בהם חלופות מלאות.

ו. חילופי נוסח ומקבילות

חילופי הנוסח אף הם עשויים לשפוך מעט אור על התופעה. תיקון אחד הוא השמטת אחד הרכיבים: מלקקת ולוקקת (ו) תוקן "והיא לוקקת את דמו" (סמוך ונראה, עמ' 100).²⁸ גם מתהנים ונהנים (משל הזו, מובאה ח) תוקן "עד שסוף התחילו נהנים" ("דורות ראשונים", ריחיים שבורים [תשכ"ח], עמ' 12). המניע להשאיר דווקא את הרכיבים 'הקלים' ולהשמיט את 'הכבדים' אינו מבני אלא סגנוני: התיקונים תואמים את המגמות הסגנוניות הנגלות בחילופי הנוסח של שני הסופרים: במהדורותיו המאוחרות הרבה עגנון לתקן ולדייק בפרזיאו-לוגיה שלו על פי המצוי במקורות, לפיכך לוקקת דם ולא מלקקת דם, על פי "וילוקו הכלבים את דמו" (מלכים א כב לח). הזו מצדו קיפץ בצורות נדירות במהדורותיו המאוחרות, ולכן מחק את הצורה מתהנים והשאיר את הצורה נהנים.

תיקון אחר הוא חילוף סדר יורד בסדר עולה: תחת מקפצת וקופצת (יא) מצטננות צוננות (יב) ומשתכח ונשכח (יג) מן ההדפסות המוקדמות כתב: קופצת ומקפצת²⁹ (אלו ואלו, עמ' רמז), צוננות ומצטננות (אורח נטה ללון, ת"ש: רטו), נשכח ומשתכח (שם: תקעט). התיקונים בשני הצמדים האחרונים נעשו בהמלצת הבלשן חנוך ילון. בין הערותיו לרומן אורח נטה ללון (תרצ"ט), נמצאו שתי הערות הנוגעות לענייננו, וזה לשונן: 1. "מצטננות וצוננות, נ"ל צורך לעיין ושמא להפוך: צוננות ומצטננות"; 2. "נשכח ומשתכח? (במקום משתכח ונשכח)".³⁰

לצמדים אלה לא מצאתי בכל סיפורי עגנון עדויות בסדר העולה אלא בתיקונים המובאים כאן. לעומת זאת אפשר למצוא להם מקבילות עם פועלי עזר, למשל: "לא יצא דור ושני דורות עד שהתחילו משתכחים והולכים" ("ביבית השמוחה", פתחי דברים, תשל"ז: 117);³¹ "והיום מחשיך והולך והלילה מקפץ ועולה"³² ("המלבוש", עד הנה, תשי"ב: שו). וגם אצל הזו: "התחילו מזדרזים

בעבודה ומתעסקים והולכים" (בישוב של יעד, תר"ץ: 145). ובאשר למתמקמק ונימוק – אמנם יש לו מקבילה הפוכה, אך אין בה ממש, והיא נושאת את סתירתה: "וגולה ממקום למקום ונימוק ומתמקמק והולך" (ידורות הראשונים, ריחים שבורים, תשכ"ח: 87). תוספת פועל העזר הולך נראית כבאה לפצות על הסדר העולה, ולמעשה היא מבטלת את רושמו. עגנון מצדו אף הוא כתב: "והלבנים? שליש נגנבו [...] ושלש מתמקמקות והולכות ומטנפות את הרחוב" ("מעלות ומורדות", אלו ואלו, תשי"ג: קנו).

ועוד לא תמו גלגולי הנוסח. דעתו של עגנון לא נחה מן החילוף מצטננות וצוננות < צוננות ומצטננות שעשה בהמלצתו הזהירה של ידידו המלומד, ובמהדורת תש"י פסק סופית לטובת קטגוריית פועל העזר: "מצטננות והולכות" (עמ' 166). הערתו של ילון וגלגולי הנוסח של עגנון מלמדים שילון ראה את הצירוף מצטננות וצוננות כשייך לקבוצת צמדי הנרדפים שווי השורש וכסטייה מן הכלל הרטורי החל עליה, ולכן יעץ לעגנון להשיב את הסדר על כנו. ואילו עגנון תפס אותו (בדיעבד) כוריינטה של המבנה פועל ופועל עזר. אפשר אפוא לקבוע סוג חילוף-נוסח שלישי: מצמד פרונומסטי לצירוף פועל ופועל עזר; וחברים בסוג זה הצמדים "מצטננות והולכות" ו"מתקשטת ועולה" (דוגמא לב). פעלים היכולים להתחבר לפועל עזר המסמן תהליך יש במשמעותם ממילא רכיב דורטיבי או קפטיטיבי, היכול לצאת מן הכוח אל הפועל בהצטרפויות המתאימות.

ז. סיכום

מקבילות סגנוניות אלה ממחישות את מעמדה הדו-משמעי של התופעה בין שני המבנים המובהקים.³³ במקרים לא מעטים גם משמעות הרכיבים סייעה לקרב את שני המבנים זה לזה: וכי במציאות ישכחה נמשכת אינה ממילא ישכחה גוברת! קרבה אקראית בין המשכיות להעצמה (למשל מקרה הפועל עולה) הקלה אפוא על המעבר ממבנה למבנה. לפיכך פעמים נתפס המבנה החריג כשווה למבנה הרטורי בעל הסדר העולה וכחלופה סגנונית שלו, ופעמים הוא נתפס כבעל תפקיד דקדוקי, כאילו די בסדר היורד לקבוע מבנה של פועל עזר והוא אינו תלוי דווקא ברשימה לקסיקלית סגורה. לבטיו ופתרונותיו של עגנון אף הם מלמדים זאת, שכן תיקונו יעשו סדר ושלווה כמה מן החריגים למקומותיהם הראויים להם לפי תחושתו: מהם נעשו צמדי נרדפים המציייתים לכלל "כל הקצר קודם" (נשכח ומשתכח, קופצת ומקפצת), ומהם נהפכו לצירופי פועל שהרכיב השני בהם הוא פועל עזר (מתקשטת ועולה, מצטננות והולכות). בהנחה שהסברה נכונה אפשר לסכם ולומר, שהצירוף היחיד מהלך והולך הוליד מבנה יצרני, בלתי מגובש וקצר ימים. התופעה לא התפתחה מעבר למצב התחילי, משום שמצב הלשון שפעל ברקע כתיבתם של הזו ועגנון לא נמשך

אחריהם. מדובר בסופרים בעלי נטאי סגנוני ברור – הנשען באופן מובהק על קורפוס קנוני – אשר אינם מצייתים לדקדוק הפוסקני הנסמך אל המקרא, ואשר הדיבור העברי חי בפייהם. זהו חיבור חד פעמי בהיסטוריה של התרבות העברית. האנלוגיה לצירוף מהלך והולך הייתה ככל הנראה מסוג הטעויות היוצרות, והקלות שבה הסכים עגנון לתקן על פי הערותיו של ילון ולהחזיר כביכול את הסדר על כנו מעידה שמלכתחילה לא שיקע בסדר היורד כוונה סגנונית מודעת. סיבת האנלוגיה היא השורש השווה בשני הרכיבים מזה והתחושה המתעתעת הנמשכת ממנו, שמה שמסמן את ההמשכיות הוא המבנה ולא דווקא היסוד הדקדוקי המגולם בפעלים מסוימים ורק בהם. התערבות הדקדוק ברטוריקה היא אפוא הדדית. מצד הצורה השפיע הדקדוק על הרטוריקה ויצר קבוצת חריגים מן הכלל "כל הקצר קודם". ומצד שימוש הלשון השפיעה הרטוריקה על הדקדוק כשהפקיעה – ולו לשעה קלה – את ההמשכיות מרשימת הפעלים המצומצמת והרכיבה אותה על המבנה בעל הסדר היורד.

הערות

* תחילתו של המאמר בעיון בשני תיקוני לשון שהציע חנוך ילון לעגנון אגב קריאה בסיפוריו (התיקונים מופנים אל הרומן אורח נטה ללון שנתפרסם יום ביומו בעיתון הארץ בשנת תרצ"ט), כחלק ממחקר לשונו של עגנון, המבוסס על הערות ילון (תר"ץ-תשכ"ח). אבל למאמר זה לא היה קיום בלי החסבר שנתן לתופעה מרדכי מישור, העוסק זה זמן בחריגים בלשון המקרא על סיבותיהם הפואטיות והסמנטיות. אני מודה לו מקרב לב על שהעמיד לרשותי את החומר שבידו. כמו כן תודתי לארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי על הרשות לעיין במכתבי ילון לעגנון ולהביא מדבריו. מכתביו של ילון עם מקצת הערותיו נדפסו בקובץ עגנון, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 225-290, בשם "והער עיני בהערותיך היקרות".

1. למשל, פרידמן תשלי"א: 117-129, 192, 206, ושם עוד הפניות.
2. את "סוגרת ומסוגרת" (יהושע ו א) פירש רד"ק: כפל סוגרת ומסוגרת לרוב הסגירה.
3. פרידמן תשלי"א, וכן צרפתי תשנ"ז: 75-88.
4. כבר בלשון חז"ל אנחנו מוצאים 'תיקון' לסדר המקראי: במקרא עין (ארוך) תחילה וישן (קצר) אחריה ('יעין תחת עין שן תחת שן'), ובספרות חז"ל: 'ניצא] בשן ועיני' (הקצר קודם). בתוך המקרא עצמו צמדים בסדר ישר והפוך, כגון שמים וארץ / ארץ ושמים, גאווה וגאון / גאון וגאווה (בכינויים), חלב ודבש / דבש וחלב, צאן ובקר / בקר וצאן (פרידמן תשלי"א: 121, הערה 17). ובספרויות שלאחר המקרא: בכבודו ובעצמו (במדרש ובהגדה) / בעצמו ובכבודו (רשי"י ואחרים), חלילה וחס / חס וחלילה, לא אנוח ולא אשקוט / לא אשקוט ולא אנוח ועוד.

נים לא אחת ולא שתיים בהערות הלשון של ילון לעגנון. והשוו פירושו של חנוך ילון לפיעל שבאיכה ה יח: "שועלים הִלְכוּ בו": "רוצה לומר היו מהלכים והולכים" (תשכ"ד: 181).

23. נראה שכך הוא הדבר בדרך כלל בצמדי נרדפים. קדרי מצא ששכיחותם של האיברים הראשונים במקרא גבוה משכיחותם של האיברים השניים (תשכ"ו: 120). עובדה זו עשויה להכתיב את סדר הרכיבים. הנה כך כתב יוהר סמילנסקי (בניגוד לכלל): "יוכל הפלוגה תהיה **מקובצה וקבוצה** כאן" (מי צקלג, תשי"ח: 391). אופייה הפוליסמי של התיבה **קבוצה** מסביר את מקומה לאחר התיבה **מקובצת** (בניגוד לכלל) כדי להבטיח את הבנתה החד משמעית כבינוני פעול בשימוש פועלי. אפשר שזה מה שהנחה גם את שלונסקי לכתוב "אך **קופו והתקופפו, עורבו והתעורבו**" (לני, תרפ"ד: מז; אם כי בשירה צפויות גם סיבות פרוזודיות). מבין הפעלים שנגזרו משמות חיה ועוף הרכיב **קופו** והרכיב **עורבו** שקופים יותר, ולכן גברו על ימבנה ההדי (ראו הערה 13), וקדמו לה**תקופפו** ולה**תעורבו**.

24. ובספרות התנאים אפשר למצוא את שני סוגי הסדר בסמיכות מקום: "דולק ושוהא בלילי שבת" / "שוהא ודולק בלילי שבת" (תוספתא פ"ב ה"ה וה"ז, וליברמן מפרש בתוספתא כפשוטה: "כדי שידלק הרבה זמן" (סוף עמ' 30), ובחילופי הנוסח הוא מביא גם שינויי סדר.

25. שינויים אחרים נמצאו בחילופי הנוסח של הסיפור "בלבב ימים" (תרצ"ד-תשי"ג), למשל הש מ ט ה: "משמשי הספינה היו מכבשים את המים והספינה היתה מהלכת והולכת בנחת" < "משמשי הספינה היו מכבשים את המים והספינה היתה מהלכת" (אלו ואלו, עמ' תקל); או תוספת: "והספינה נקלעת לתוך כף הקלע" < "והספינה נקלעת והולכת והולכת ונקלעת כמו בכף הקלע" (אלו ואלו, עמ' תקלב).

26. "כשברא המקום את העולם הולך ומהלך עד שנאמר לו דיי" (אבדר"ן, נוסח ב, פרק לח). וגם בכתב יד פרמה 327 הגרסה היא "הולך ומהליך [=ומהלך]".

27. דו משמעות מִזְמָן לנו צמד נוסף: "הכל מתעסקים ועושים, הכל מתעסקים ועושים" ("גבעת החולי" [תר"פ], על כמות המנועל, תשי"ב: שעג). הפועל עושים עשוי להתפרש כפועל עזר אבל אפשר שהוא רכיב השותף בשני עיצורים (או 'צילילים': עס/עש) עם בן זוגו לצמד (בדומה לרכיב שופעת בדוגמה "ומידת המרירות התחילה משתפכת ושופעת", והיה העקוב למישור, תרע"ב: 21). לא אחת מתנגש תפקידם הדקדוקי של פועלי עזר עם משמעויותיהם המילוניות הבסיסיות. ראו בן-חיים תש"ל: 281-282.

28. בדומה לכך הצמד "משתפכת ושופעת" (ראו הערה קודמת) תוקן "ומידת המרירות התחילה שופעת" (אלו ואלו, עמ' פ; בהשראת ספרות הקבלה?).

29. בנוסח שקדם לכינוסו של הסיפור בתוך "בשובה ונחת": "קופצת ומדלגת" (סיפור נאה מסידור תפילתי, תרצ"ב: 5, טור 1). גלגולי הנוסח הם אפוא אלה: קופצת ומדלגת (תרצ"ב; צמד נרדפים בסדר ישר) < מקפצת וקופצת (תרצ"ה; צמד פרו-

נומסטי בסדר הפוך) < קופצת ומקפצת (תשי"ג; צמד פרונומסטי בסדר ישר).

30. ילון עצמו ציין, אגב טיפול בצירוף "הפוך בה והפך בה" (אבות, סוף פרק ה), שבכתב יד פרמה הסדר הוא הפוך: "הפך בה והפוך בה" (מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 97).

31. ועוד: "יעידו ועינם", עד הנה, תשי"ב: שמו; תמול שלשום, תשי"ו: 538; שירה, תש"א: 433; מעצמי אל עצמי, תש"ו: 163; עיר ומלואה, תש"ג: 601; פתחי דברים, תש"ז: 117; קורות בתינו, תש"ט: 88.

32. צירוף המילים **מקפץ ועולה** (ראו להלן) אין פירושו 'עולה בקפיצה', כפי שאפשר היה להבינו בלשון ימינו, אלא משמעו 'קפיצות חוזרות בזו אחר זו'. והשוו דוגמה זו לחילופי הנוסח: "החמה שקעה והלכה" (בלבב ימים, תרצ"ד: 15) < "והחמה ירדה ירדה אחר ירדה" (אלו ואלו, תשי"ג: תקח).

33. דוגמה לשכונות של שתי התופעת ברצף: "וכל אות גדולה ואיומה ומאויימת ובלטת והולכת" ("סידור תפילתי", אלו ואלו, תשי"ג: רמו).

מראי מקום

מקורות

ביאליק, ח"י
תשכ"א (תרצ"ה) כל כתיבי ח"י ביאליק. תל-אביב: דביר.

ביאליק, ח"י וי"ח רבניצקי
תש"ך ספר האגדה. תל-אביב: דביר.

הזו, ח'
תשי"ו בישוב של יער. ברלין-תל-אביב: שטיבל.

תשי"ו אבנים רותחות. תל-אביב: עם עובד.

תשי"ד היושבת בגנים. תל אביב: עם עובד.

תרפ"ט "חתן דמים". התקופה, כה, ורשה, 149-172.

תש"ז "רי פנחס". שנתון דבר תו שין יוד זין, תל אביב, 5-44.

תשי"ב ריחיים שבורים. תל-אביב: עם עובד.

תשכ"ח ריחיים שבורים. תל-אביב: עם עובד.

הלפרין, ח' תשנ"ז	מעגבניה עד סימפוניה. תל-אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית.
וולדינברג, א' תשי"א	ציץ אליעזר, ג. ירושלים: סלומון/מוסד הרב קוק.
תשמי"ג	ציץ אליעזר, טו. ירושלים: י. ע. איתאח.
תשמי"ה	ציץ אליעזר, טז. ירושלים: י. ע. איתאח.
לינדא, ב' תקמ"ט	ראשית למודים, א. ברלין: חברת חנוך נערים.
תק"ע	ראשית למודים, ב. דסאו: משה פיליפזון.
מאפו, א' תרי"ג	אהבת ציון. וילנה: יוסף ראובן ראם.
מנדלי מוכר ספרים – ש"י אברמוביץ תרכ"ב	ספר תולדות הטבע, א. ליפסיה [לייפציג]: ב. וו. פאללראטה.
מנדלי מוכר ספרים תשכ"ו	כל כתבי מנדלי מוכר ספרים. תל-אביב: דביר [תש"ז].
תרנ"ז	"מסעות בנימין השלישי". פרדס, ג, אודיסה, נספח, 1-71.
ס' יזהר תשי"ח	ימי צקלג, א. תל-אביב.
עגנון, ש"י תרצ"ט	"אורח נטה ללון". הארץ. תל אביב: שוקן (בהמשכים יומיים).
ת"ש	אורח נטה ללון. ירושלים: שוקן.
תשי"ג	אלו ואלו. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשלי"ה	בחנותו של מר לובלין. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תרצ"ד	"בלבב ימים". ספר ביאליק, עורך יי פיכמן. תל אביב: ועד היובל, 3-42.
תרצ"ה	בשובה ונחת. ברלין: שוקן.
תשי"ג	"האדונית והרוכלי". בסער, עורך יי פיכמן. תל אביב: אגודת הסופרים העבריים, 84-93.
תשכ"ב	האש והעצים. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

תרע"ט	"הנדח". התקופה, ד, ברלין-תל אביב, 1-54.
תרע"ב	והיה העקוב למישור. יפו: י. ח. ברנר.
תשלי"ה	לפנים מן החומה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ו	מעצמי אל עצמי. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תרצ"ב	"סיפור נאה מסידור תפילתי". מאזנים (שבועון), ג, תל אביב, גיליון כ-כא (יג בתשרי), 3-5.
תשי"ג	סמוך ונראה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תרס"ט	"עגונות". העמר, 2, יפו, 53-65.
תשי"ג	עד הנה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשלי"ג	עיר ומלואה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשי"ג	על כפות המנעול. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשלי"ג	פתחי דברים. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ט	קורות בתינו. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תשל"ט	שירה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תרצ"ד	"תחילתו של יצחק". ספר השנה של ארץ ישראל לשנת תרצ"ד, עורך פ' לחובר. תל אביב: שם.
תשמ"ה	תכריך של סיפורים. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
תש"ו	תמול שלשום. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
שלונסקי, אברהם תרפ"ד	דני. תל אביב: הדים.

מאמרים וספרי עזר

אזר, משה תשנ"ה	תחביר לשון המשנה. ירושלים.
בנדויד, אבא תשלי"א	לשון מקרא ולשון חכמים, א. תל אביב.

- בן-חיים, זאב
תשליח "ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה". לשוננו, מב, 278-283.
- טורטשינר, נ"ה
תש"ח "המקור המוחלט בעברית". הלשון והספר, כרך הלשון. ירושלים, 305-329.
- ילון, חנוך
תשכ"ד מבוא לניקוד המשנה. ירושלים.
- כהן, יעקב
תשי"ז "על לשון אחרון". לשוננו, כא, 232-238.
- ליברמן
תוספתא כפשוטה.
- מישור, מרדכי
תשמ"ג מערכת הזמנים בלשון חכמים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.
- פרידמן, ש"י
תשלי"א "כל הקצר קודם". לשוננו, לה, 117-129, 192-206.
- פרנקל, מאיר
תשי"ב "מקישוטי הסגנון והמליצה". לשוננו לעם, מחזור ג, קונטרס ב (כסלו), 27-30.
- צרפתי, גביע
תשנ"ז "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים". כלשון עמי. ירושלים, 75-88.
- קדרי, מ"צ
תשכ"ו "זיווגי שם-עצם ('הרכבים' מן הסוג DVANDVA) בעברית המקראית". לשוננו, ל, 113-135.
- רוזן, חיים
תשט"ז העברית שלנו. תל אביב.
- שלונסקי, אברהם
1960 "תפארת המליצה והביקורת". ילקוט אשל. מרחביה: ספרית פועלים, 168-169 [= משמר, 29 בספטמבר 1943].

Goldenberg, Gideon

1971 "Tautological Infinitive". *Israel Oriental Studies*, 1, 36-85.

רינה בן-שחר וגדעון טורי, עורכים

העברית שפה חיה, כרך ג

קובץ מחקרים על הלשון
בהקשריה החברתיים-תרבותיים
בעקבות כנס "אורנים" תשס"א

הוצאת הקיבוץ המאוחד

ספרות, משמעות, תרבות 30

מייסד הסידרה ועורכה הראשון: בנימין הרשב

עורכת הסידרה: זיוה בן-פורת

מועצת המערכת: ענת בילצקי, גדעון טורי, תמר יעקובי, חנה נווה, מנחם פרי,

מאיר שטרנברג

הספר יוצא לאור בסיוע

אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר
אוניברסיטת תל-אביב